**A LINGUA PORTUGUESA
NA FIN DA IDADE MEDIA**

JUAN M. CARRASCO GONZÁLEZ

Universidad de Extremadura

Na fin da Idade Media, a lingua portuguesa chega a un momento determinante da súa diacronía tanto desde un punto de vista externo, como na propia evolución lingüística. Por un lado, vai constituírse entón o que a lingüística brasileira denominaba o “portugués común”, a propósito da ben coñecida proposta da romanística francesa, que vén sendo adoptada tamén máis modernamente por algúns especialistas portugueses como Ivo Castro. Por outro lado, a rápida evolución da lingua e a non menos rápida difusión das formas innovadoras desde o centro político e lingüístico do país van configurar un portugués novo, ben diferenciado xa das vellas formas galaico-portuguesas do Norte, e moi próximo das características modernas da lingua. De feito, non houbo nunca, nin antes nin despois, un período de maior actividade evolutiva na historia do portugués. E aínda debemos referir outro elemento relevante para o devir da lingua neste período: vai comezar entón a intervención de gramáticos, poetas e outros humanistas na análise, reflexión, apoloxía e ennobrecemento do idioma patrio.

A idea dun portugués común foi establecida para expresar que o portugués deste período sería o resultado da conxunción ou síntese das diferentes variedades faladas no país, que basicamente serían as meridionais (máis caracterizadas canto máis ao sur) e as setentrionais de tipo interamnense. Serafim da Silva Neto, baseándose na distribución dialectal moderna que mostraba o Inquérito Lingüístico de Boléo (máis concretamente en Boléo 1951), chega á conclusión de que este portugués común nacería na rexión centro-meridional, entre os ríos Texo e Mondego. Alí houbo feliz xuntanza dos trazos característicos do norte e do sur que despois difundiría Lisboa por todo o país:

Por isso, ainda que, como se vai ver, cristalizado em Lisboa, o *português comum* não representa o tipo lingüístico de uma determinada região. Pelo contrário, ele é, realmente, uma média, a consequência de uma nivelção lingüística provocada pelos factos históricos (Silva Neto 1986: 380).

Esta exposición da creación dun novo estándar lingüístico é basicamente irrefutable e non perdeu aínda toda a vixencia entre a moderna comunidade científica. Máis discutible é a explicación dos elementos de síntese que conformaron a lingua común. Segundo Silva Neto, a unha lingua do norte transportada ao sur coa Reconquista, xuntábase a lingua románica dos mozárabes, máis conservadora, que se mantiña aínda viva no momento da incorporación ao reino dos territorios meridionais. Reproduce aquí unha teoría que tiña elaborado o romanista alemán Harri Meier en 1943: os pobos mozárabes da península Ibérica non só conservaron a súa lingua como “contribuíram activamente para a transformación dos idiomas vindos do norte e para a formación das línguas literárias e dialectos hodiernos de España e Portugal” (Meier 1943: 20). Mais Silva Neto non deixa de advertir que o elemento mozárabe no portugués común e moderno é moito máis importante que noutras variedades peninsulares, como o castelán, porque Lisboa, o centro irradiador da norma, sitúase no sur e conseguintemente acollía mellor as variedades de tipo mozarábico por ser propias.

Se a estas hipóteses engadimos outras ideas sobre a historia da lingua que mantiñan algúns especialistas portugueses da primeira metade do século xx, de tal modo que Portugal e portugués eran realidades diferenciadas de Galicia e do galego xa dende moito antes do nacemento do reino, como defenderon o citado Paiva Boléo ou o venerable polígrafo Leite de Vasconcelos (*apud* Silva Neto 1986: 381), non nos pode estrañar que esta nova teoría de base mozarábica encontrase acollemento fácil en Portugal: o portugués non sería unha evolución autónoma a partir da lingua da antiga Gallaecia, ou do chamado galaico-portugués, senón unha conxunción entre a variedade interamnense do galaico-portugués e outra variedade igualmente autóctona, a variedade mozárabe meridional. O portugués común, polo tanto, viña a ser o resultado da evolución dos falares latinos que en todo Portugal se mantiveron ata a fin da Idade Media: “O grupo lingüístico portugués continua, apesar das vicissitudes da história e dos ininteruptos movimentos populacionais, as sucessivas formas porque foram passando os falares latinos que lá se constituíram desde os inícios da colonização romana” (Silva Neto 1986: 382).

Posteriormente novos estudos completan os primeiros traballos sobre o mozárabe portugués de Leite de Vasconcelos (1908). Así, Herculano de Carvalho (1984b), a partir da toponimia, eleva toda a zona de influencia mozárabe ata o

río Mondego, con algúns exemplos incluso máis ao norte dese río. Este traballo reverdeceu a posible influencia mozarabe no portugués, aínda que o autor non participase de todo nas teorías “mozarabistas” da lingua común: “Partindo certamente de Coimbra, definitivamente conquistada em 1064, a «portugalização» lingüística terá feito desaparecer rapidamente essas formas idiomáticas primitivas, de que apenas escassos vestígios se conservam na toponímia, a bem pequena distância aliás do foco inovador” (Carvalho 1984b: 168). Para Herculano de Carvalho, o foco innovador da lingua portuguesa pasou non tanto ao sur do país como ao centro, é dicir, á rexión de Coimbra polo menos ata acabar definitivamente a reconquista. Aínda hoxe a dialectoloxía parece revelar, no léxico utilizado no norte de Portugal, unha continuidade con Galicia:

D’une façon générale, nous pourrions dire que les affinités que nous constatons entre la bande septentrionale portugaise et la zone galicienne limitrophe ne sont autre chose que la conséquence des affinités fondamentales qui ont fait du galicien et du portugais une seule e même langue, bien qu’elle soit séparée aujourd’hui en deux branches assez différentes (Carvalho 1984a: 118).

A partir de aí, Herculano de Carvalho observa varios focos de irradiación de formas exclusivamente lusitanas: Porto, a Beira Baixa, etc. Entre eles, destaca Coimbra, que “constitue un important centre d’irradiation linguistique” (idem: 120).

Traballos máis recentes aínda insisten, polo menos de forma alusiva e marxinal, nunha determinada influencia mozarábica sobre o territorio central de Portugal, aquel que viría a dirixir a futura deriva innovadora do portugués da fin da Idade Media. Así, Maria Luísa Seabra Marques de Azevedo, na súa tese de doutoramento titulada *Toponímia moçárabe no antigo condado conimbricense*, advertindo que non houbo nunca completo despoboamento ao sur do Douro, afirma o seguinte:

A expressão “(re)povoar” deve, portanto, ser entendida como o enquadramento numa nova organização político-administrativa de uma população numerosa mas desorganizada e algo dispersa a que, em alguns casos, se vinham juntar elementos provenientes de outras zonas. Esclarecida a verdadeira significação do “(re)povoamento” da zona noroeste do futuro Portugal que, de início, se julgou “ermada” pelas convulsões da invasão e da Reconquista, deve entender-se de modo semelhante, *mutatis mutandis*, o processo de reordenamento do Centro e do Sul do novo país que, entretanto, se tinha constituído.

Com o repovoamento relaciona-se o problema fulcral da formação de uma língua nacional portuguesa, a sul do primitivo espaço galego-português. Os mais recentes estudos sobre esse tema apontam para a importância da região Centro do país no caldeamento dos traços regionais de falantes do Norte, do Sul e do Centro, entre os quais se contavam moçárabes. É que, ao contrário do que inicialmente se pensou, não houve deslocação de “povoadores” apenas no sentido Norte-Sul, mas em vários sentidos, incluindo o inverso. Como se verá seguidamente, este facto é em larga medida atestado por alguns estudos toponímicos (Azevedo 2005: 65).

Unha vez máis, tamén aquí nos atopamos coa relación entre constitución da lingua portuguesa e da nacionalidade unidas dun modo máis que tanxencial e establecida nun tempo remoto e previo ao nacemento do reino. Neste caso, a rexión innovadora do centro ponse en relación co denominado Condado Conimbricense, un territorio fundamentalmente moçárabe previo ao Condado Portucalense, gobernado por delegación de Fernando o Magno como un verdadeiro reino independente por Sisnando Davides, que participou na reconquista de Coimbra em 1064 e que a repoboa “com gentes vindas do Sul, mouros e moçárabes” (Azevedo 2005: 90):

Governador do primeiro distrito moçárabe, que se libertou do jugo muçulmano e se organizou e dilatou com os recursos próprios em território afastado dos centros de influência galega e domínio leonês, mas onde o jugo sarraceno nunca foi continuado nem se perdera a esperança do resgate definitivo, Sisnando aparece-nos como o precursor e o condado de Coimbra como o germe primeiro da independência e da formação da nacionalidade (Azevedo 2005: 94).

Jaime Ferreira da Silva e Paulo Osório falan dunha rexión “lusitano-moçárabe” na constitución do português na fin da Idade Media, o que resulta ser unha afirmación esquivada e dubidosa –non se sabe se lingüística, histórico-social ou ambas ao mesmo tempo:

É este prestígio da norma lingüística situada no eixo de Lisboa-Coimbra que explica o desaparecimento do [ʃ] e do [ʒ] de articulação ápico-alveolar, típica do português do Norte (e do castelhano), em favor do sêseio (ou seja, da articulação predorsodental destas sibilantes, como [s], [z]), típico do Sul. Com efeito, desde 1128, o afastamento político entre a Galiza e o Condado Portucalense (constituído, em 1096, pela fusão de

dois condados, o de Portucale –entre os rios Minho e Douro, portanto abrangendo o Sul da Galiza e Trás-os-Montes– e de Coimbra, entre o Douro e o Mondego) é um facto motivador de consequências linguísticas. Este processo acelerou-se com a independência de Portugal, em 1139 (quando Afonso Henriques terá sido aclamado rei pelos soldados) ou em 1143 (com o reconhecimento deste facto por seu primo Afonso VII, imperador de Leão e Castela) e com a transferência gradual do centro do novo reino, do Norte (de Guimarães, no Minho) para o Sul, primeiro para Coimbra, já no tempo deste monarca, depois para Lisboa, ambas em plena zona lusitano-moçárabe (Silva e Osório 2008: 62).

Unhas variedades que supostamente recibiron a influencia dun forte substrato mozárabe, na rexión central e meridional de Portugal, serían, polo tanto, as responsables polas numerosas innovacións que sufriu o portugués na fin da Idade Media e pola constitución do chamado “portugués común”. Sexa ou non por motivo da influencia mozárabe, a parte central de Portugal, e máis concretamente o centro interior, parece configurarse como un antigo centro innovador que estendería algúns dos cambios característicos do portugués ao sur do país. Aínda na actualidade é fácil de observar solucións conservadoras no norte e nunha faixa litoral que se estende ata a rexión de Lisboa e Setúbal, por un lado, e solucións innovadoras no sur, no centro interior e tamén parcialmente no nordeste, en Trás-os-Montes. Así foi particularmente estudado, por exemplo, por Lindley Cintra, quen non relaciona isto co substrato mozárabe, senón coa repoboación: “L’aire de conservation coïncide d’une façon assez parfaite avec la région de population ancienne et stable; celle des innovations, avec la région repeuplée pendant le XIIe et le XIIIe siècles” (Cintra, 1983a, 101-102). E conclúe coas seguintes palabras:

Il me semble devoir conclure que ce qui est surtout à retenir, pour la définition de la structure linguistique du territoire portugais, c’est l’existence d’une opposition entre deux régions assez bien définies de ce territoire: le nord-ouest et l’ouest (jusqu’au Tage ou jusqu’au Sado); le nord-est, l’est et le sud. Des innovations peuvent en principe surgir d’un côté ou de l’autre de la zone-frontière, quoiqu’elles paraissent plus fréquentes dans l’est et dans le sud, que dans le nord ou dans l’ouest. Elles s’arrêtent en arrivant à cette zone, comme devant un fossé difficile à franchir (Cintra, 1983a, 104-105).

A hipótese dunha influencia de substrato mozárabe nesta rexión presenta graves dificultades de superar, na miña opinión, por razóns de cronoloxía, distribu-

ción xeográfica e características dos trazos lingüísticos documentados. Coimbra e toda a súa rexión de influencia eran, sen dúbida, unha zona de gran presenza mozárabe no momento da súa reconquista a mediados do século XI, pero a forte presión de almohades e almorábides fixo que as poboacións mozárabes, polo menos nunha porcentaxe apreciable, desaparecesen algo máis tarde, no momento da reconquista dos territorios máis ao sur. Pois ben, os supostos restos de influencia mozárabe no portugués moderno non se encontran na rexión de Coimbra, senón na parte máis meridional do país, especialmente no Algarve. Nos outros territorios, a presenza queda exclusivamente relegada á toponimia –ben barallada, por outro lado, con topónimos árabes e galego-portugueses.

Antes de ver os trazos lingüísticos atribuídos á influencia mozárabe, convén advertir que moi pouco, case nada, sabemos do mozárabe falado no que sería máis tarde territorio portugués. Aquí só contamos coa toponimia. A documentación antiga, constituída case exclusivamente polas *hardjas* de poetas musulmáns e xudeus, procede doutras rexións peninsulares. É moi escaso o coñecemento que temos das variedades románicas faladas nos reinos de taifas e por ese motivo Ivo Castro afirma que apenas podemos caracterizalas pola negativa, por aquilo que non posúen do que teñen as outras linguas románicas peninsulares (non perderon o “F-” inicial como en castelán, non perderon “-N-” e “-L-” intervocálicos como en galego-portugués, etc.):

É sem dúbida falseadora, por ignorar as compartimentacións regionais anteriores ao séc. VIII, a caracterización do moçárabe como uma única língua. Os traços que se lhe atribuem talvez não coexistissem em nenhuma daquelas compartimentações e são, quase sempre, traços que opõem o moçárabe aos romances do norte. Daí, a sua caracterização pela negativa (Castro, 2006, 62).

A toponimia mozárabe de Portugal revela algúns destes trazos, como é o caso da conservación de “-N-” e “-L-” intervocálicos. Das formas máis setentrionais, Herculano de Carvalho (1984a) documenta *Avenal* (*Avellanale*, *Avelanal*, *Avelãal*, etc. nos séculos XII e XIII), *Malga* (*Málaga* e *Málega* nos séculos XII e XIII) e *Tàveiro* (*Talaveir* e *Talaveiro* nos séculos XI e XII), o que coincide con outros topónimos actuais, non documentados nos séculos da reconquista, mais que se “caracterizam pela sua conformação tipicamente moçárabe” ben preto de Coimbra, como son *Cernache*, *Assafarge*, *Alcabideque*, *Almalaguês*, *Alcouce*, *Bendafê* (Carvalho, 1984b,

168). Tamén Maria Luísa Seabra Marques de Azevedo recolle moitos topónimos nesta rexión con conservación de “-N-” como *Aguaneiras, Aivana, Andrinós, Antonino, Ardena, Arneiro, Arnosa, Aveneda, Aveneira, Constantina, Cortinas, Costaneiras, Fenos, Fontanas*, etc. (Azevedo 2005: 396-446); e tamén con conservación de “-L-” como *Álamos, Alameda, Beselga, Columbeira, Escalos, Moleiras, Pala, Pilado*, etc. (Azevedo, 2005, 446-471).

Máis ao sur son máis abundantes os topónimos que aínda hoxe conservan estas consoantes intervocálicas e foron referidas xa polos máis antigos filólogos peninsulares, como Leite de Vasconcelos (1908): *Beselga, Fontanas, Mértola, Odiana*... Ou Menéndez Pidal (1999): *Madroneira, Molino, Fontanela*. Pero é obvio que a conservación de “-L-” e “-N-”, presente en numerosos topónimos, non pasou ao léxico común da lingua portuguesa (dise *moinho, pá* ou *areeiro*, e non *Molino, Pala* ou *Arneiro*) e non podemos atribuír a isto unha diferenciación sobre o galaico-portugués primixenio. As formas da toponimia están fosilizadas, non eran fenómenos vivos que puidesen pasar ao portugués. Pero nesta rexión máis ao sur, Alentexo e Algarve, hai formas aparentemente vivas do uso de “-L-” e “-N-” intervocálicos:

As pesquisas dialectais revelaram, no Algarve e no Alentejo, e até na Estremadura, palavras da linguagem corrente que apresentam *n* intervocálicos conservados; ex.: *manina* (*passim*) em vez de *maninha* (“estéril”, falando-se da fêmea de um animal), *ponente* (Algarve), *maçanera* (Algarve e Baixo Alentejo) por *macieira, manhana* por *manhã*; o sufixo diminutivo *-nito* (Alentejo); ex.: *manita* (diminutivo de *mão*), *maçanita* (diminutivo de *maçã*), *granito* (diminutivo de *grão*), *franganito* (diminutivo de *frangão*), etc. Finalmente, em numerosas palavras de origem árabe permanecem os *n* intervocálicos etimológicos; ex.: *azeitona, alfenim, atafona*, etc. (Teyssier, 1982, 16).

Quizais sexan estes os indicios máis sólidos a favor da influencia mozárabe na constitución do portugués, pero outra vez observamos inadecuación xeográfica (aparece no extremo sur, fóra do centro de innovacións lingüísticas) e falta de coincidencia cos trazos da lingua portuguesa (onde non se conserva o “-N-” intervocálico), o que tamén revela desharmonía de tipo cronolóxico, pois a posible influencia mozárabe só debía ter aparecido cando o fenómeno de elisión de “-N-” xa se tiña completado. Iso mesmo revela a incorporación de arabismos con “-N-”, directamente ou a través da poboación mozárabe. Por non falar doutras posibles

explicacións para estes fenómenos, tanto internas (uso do interfixo “-n-” en lugar de “-z-” para os derivados diminutivos) como externas, é dicir, a influencia orientalizante, castelá ou leonesa, nunha rexión de disputa e con presenza histórica innegable dos reinos de Castela e León, o que explicaría tamén o uso do diminutivo en *-nito*, e tamén os diminutivos en *-ino* e *-ico* conservados na toponimia (cf. Azevedo, 2005, 396; tamén na tese de Azevedo, 2005, poden verse outros trazos evolutivos de orixe mozárabe na toponimia da rexión de Coimbra que non pasaron ao portugués).

Son, a pesar de todo, atribuíbles á influencia mozárabe os cambios que do portugués arcaico (ou galaico-portugués) van dar lugar ao portugués medio? Será que só non identificamos eses mesmos trazos do portugués medio no antigo mozárabe portugués por culpa da falta de documentación? Sería suficiente a densidade de poboación mozárabe, especialmente na rexión central do país, para dar orixe a esta influencia? Talvez non sexa posible responder nunca a estas preguntas, de modo que tal hipótese non pasará da categoría de proposta para debates contaminados por contidos extralingüísticos. Pero existen outras causas para determinados cambios que se difunden entón na lingua portuguesa que si poden ser establecidos de forma máis rigorosa. Para iso, imos facer unha revisión destes cambios do portugués medio.

PORTUGUÉS ANTIGO	PORTUGUÉS MEDIO
Hiatos	Resolución de hiatos: crase; ditongación; inserción de consoante ou semivogal
Tres terminacións nasais: -ANU > <i>ā-o</i> ; -AM, -ANT, -ANE > <i>ā</i> ; -UM, -UNT, -ONE, -UDINE > <i>ō</i>	Unificación das terminacións nasais: <i>-āw</i>
Participio pasado (2ª e 3ª conj.) <i>-udo</i>	Participio pasado <i>-ido</i>
<i>-d-</i> na 5ª persoa dos verbos	Síncope de <i>-d-</i> e ditongación
Terminación paroxítona en <i>-vill-vel</i>	Terminación paroxítona en <i>-vel</i>
Dúas series de posesivos femininos: <i>ma, ta, sa</i> (átomos); <i>mā, tua, sua</i> (tónicos)	Desaparición da serie átona
Palabras en <i>-agem</i> masculinas / femininas	Palabras en <i>-agem</i> femininas
Nomes que non cambian de forma no xénero: <i>-or, -ol, ês</i>	Distinción de forma: <i>-or/-ora, -oll/-ola, -ês/-esa</i>
Predominio da coordinación	Introdución da subordinación

1. Innovacións do portugués medio (*apud* Cardeira, 2009, 108)

Por un propósito de simplificación, seguiremos fundamentalmente neste punto a exposición realizada por Ivo Castro (2006, 148-184), referindo só para algúns casos concretos os traballos doutros autores. Advirte Ivo Castro, apoiándose en Esperança Cardeira (2005), que a parte nuclear do período é moi curta, “não excede a primeira metade do século xv”, momento en que os príncipes portugueses, co seu alento ou coa súa pluma, axudaron a crear unha nova lingua culta ou literaria, “libertada do *tecto* galego-português e emancipada da antiga língua dos Cancioneiros” (Castro, 2006, 149): “Um período em que, no espaço de uma geração, se resolvem vários processos evolutivos em simultaneidade que não pode ser casual e se transformam dramaticamente as estruturas e a aparência da língua” (Castro, 2006, 150).

A elisión do “-d-” da 5ª persoa dos verbos é unha das características desta época: *estades* > *estais*. A documentación máis antiga do fenómeno aparece en casos esporádicos do Alentexo ou de Lisboa, xa no século xiv e mesmo na fin do século xiii, e a orixe meridional do fenómeno vén confirmada pola conservación do “-d-” ata época máis moderna en dialectos miñotos e beiróns. Os textos portugueses da época revelan que entre 1410 e 1430 as formas sincopadas substitúen as formas con “-d-”, e a partir do primeiro terzo do século estas últimas tórnanse cada vez máis raras. Nas primeiras décadas do século xvi, Gil Vicente caracteriza co “-d-” a fala arcaizante das pesonaxes *comadres* dos seus autos, pero curiosamente non para a fala rústica dos pastores das Beiras, o que nos fai pensar que o conservadorismo das formas con “-d-” presente no centro e no norte do país non impedía a existencia naquelas rexións da síncope. Non esquezamos que o fenómeno alcanza tamén o galego, pois Clarinda de Azevedo Maia documentou estas solucións en Ourense na fin do século xv e no inicio do xvi (cf. Maia, s.d., 735) e Ramón Mariño Paz encontrou casos máis antigos, xa desde o século xiii, aínda que sendo sempre moi minoritarios: “En galego as documentacións desta innovación, raras aínda nas fontes do século xiv e da primeira metade do xv, gañan frecuencia a partir de 1451, aínda distando moito de se faceren maioritarias no conxunto do corpus dispoñible” (Mariño Paz, 2014, 261).

O sistema de sibilantes non patalais, que na fase arcaica tiña dúas fricativas apicoalveolares [ʃ] – [ʒ] e dúas africadas predorsodentais [ts] – [dz], pasa a dous pares de fricativas: un apicoalveolar [ʃ] – [ʒ] e outro predorsodental [s] – [z]. Aínda na actualidade existen dialectos portugueses setentrionais que conservan

os dous pares de fricativas, e a existencia de apicoalveolares, nunha rexión máis extensa, foi escollida por Lindley Cintra (1983b) para marcar a fronteira de todo o grupo dos dialectos setentrionais do portugués. Sábese ben que a confusión posterior das sibilantes nun único par predorsodental, característico do padrón moderno portugués, só viría a producirse na segunda metade do século XVI. En todo caso, é unha solución tamén de tipo meridional que, como xa foi dito, Jaime Ferreira da Silva e Paulo Osório atribúen á posible influencia mozarábe.

Curiosamente os especialistas portugueses non refiren nunca outra característica do consonantismo que se introduce no padrón portugués de tipo meridional, pero que non existía na área orixinal do galaico-portugués antigo, como aínda non existe en gran parte dos dialectos setentrionais do portugués: o son labiodental sonoro [v]. É indiscutible que os reconquistadores e repoboadores que levaron o galaico-portugués ás terras meridionais onde non se falaba esta lingua non posuían o [v], senón un [β] bilabial fricativo que se opuña ao [b] oclusivo. Cal é a orixe, por tanto, deste son completamente novo? Foi unha reacción interna para evitar a confusión entre [β] e [b] sen influencia exterior? Apareceu por influencia mozarábica meridional, onde podía existir este fonema (compárese coa situación entre o catalán de Valencia e o catalán de Cataluña)?

Antes de propor algunha outra hipótese explicativa, paréceme adecuado xuntar este fenómeno á evolución do vocalismo. Pódese dicir que esta é unha das maiores innovacións do período, porque pasamos en pouco tempo dun vocalismo tónico arcaico, semellante ao latino-vulgar, aínda conservado basicamente no galego, a un vocalismo que vai coincidir xa co portugués dos nosos días salvo pola pronuncia das vogais átonas, cuxa evolución de tendencia a un maior enfraquecemento e pechamento (ou *alteamento*, como prefiren na lingüística brasileira) vai seguir unha deriva lenta e paulatina que non acaba ata a fin do século XVIII. Simultaneamente, prodúcese a desaparición dos hiatos arcaicos e documéntanse os primeiros casos de asimilación e disimilación dos ditongos, ámbalas cousas definidoras do portugués moderno perante o galaico-portugués antigo.

Como se sabe, o galego acompañou algúns dos procesos de resolución dos hiatos antigos, pero non sempre da mesma maneira, nin por iso o galego perdeu a tolerancia a encontros entre vogais medias e baixas: cf. galego *teatro* [ea] e portugués *teatro* [ia] ou [ja].

Un primeiro proceso operado entón foi a crase de dúas vogais iguais, ás veces con asimilación previa: PALA > *paa* > *pá*; SANA > *sāa* > *sā*; PALUMBA > *paomba* > *poomba* > *pomba*. Cando se trataba de hiatos átonos en posición pretónica, o resultado foi unha vogal aberta átona: CREDITORE > *creedor* > *credor* [ɛ]; CALAVARIA > *caaveira* > *caveira* [a]. O vocalismo átono interior cambiou, porque o galego-portugués antigo non permitía vogais abertas átonas, ao contrario que o portugués moderno. En posición tónica, a crase de dous *aa* permite agora a aparición dun [a] aberto antes de consoante nasal: *gaanho* [ɑɑ] > *ganho* [a]. O sistema vocálico gañou así un novo par de fonemas [a] e [ɑ] que permite distinguir significados (*v.gr.*, *viajamos* – *viajámos*) e que define o portugués moderno fronte ao arcaico, aínda que sexa de “fraco rendimento” (Teyssier, 1982, 42).

Un segundo proceso foi a ditongación dos hiatos. Este proceso é operativo cando se trata de ditongos decrecentes: MALU > *mao* > *mau*; SALIT > *sae* > *sai*. Cando a vogal tónica era aberta, conservou o seu timbre aberto tamén no ditongo resultante, de tal modo que apareceron por primeira vez en portugués ditongos decrecentes con vogal aberta: VELU > *véo* > *véu*; CAELU > *céo* > *céu*. Os resultados tiveron consecuencias tamén para a morfoloxía portuguesa, que aínda se conservan na actualidade. É o caso, por exemplo, da formación do plural das palabras acabadas en “-l”: *sol* – *sóis*, *lençol* – *lençóis*. E tamén a forma moderna dos nomes en masculino “-ão” e as súas correspondentes formas en feminino e en plural, como se mostra no cadro seguinte:

PORTUGUÉS ARCAICO	PORTUGUÉS MEDIO
MASCULINO: <i>ã-o</i> (<i>irmão</i>) <i>ã</i> (<i>can</i>) <i>õ</i> (<i>coraçon</i>)	MASCULINO: <i>ãw</i> (<i>irmão, cão, coração</i>)
FEMININO: <i>ã-a</i> (<i>irmãa</i>)	FEMININO: <i>ã</i> (<i>irmã</i>)
PLURAIS <i>ã-os</i> (<i>irmãos</i>) <i>ã-es</i> (<i>cães</i>) <i>õ-es</i> (<i>corações</i>)	PLURAIS: <i>ãws</i> (<i>irmãos</i>) <i>ãjs</i> (<i>cães</i>) <i>õjs</i> (<i>corações</i>)

2. Os nomes em “-ão”

As solucións modernas xa se deberían ter regularizado no portugués padrón por volta de 1500 (cf. Teyssier, 1982, 45-47), pero é importante referir que o

“-õ” final mantivo unha maior resistencia á asimilación aínda nas primeiras décadas do século XVI (son frecuentes formas como *nom*). De feito, a asimilación non alcanzou finalmente a tódalas palabras, como é o caso de *com*, *som*, *tom*, *Dom*, etc.

Outro fenómeno tampouco referido polos historiadores da lingua portuguesa neste período é para min moi relevante e probablemente estea relacionado dalgún modo con toda esta revolución do sistema vocálico e dos encontros vocálicos. Trátase dos fenómenos de asimilación e disimilación dos ditongos decrecentes en portugués, ambos coa mesma orixe (o segundo como reacción contra o primeiro) e cuxo núcleo difusor foi establecido precisamente na rexión das Beiras, no centro do país (cf. Cintra, 1983c). Outro fenómeno, a aparición de vogais mixtas en varios dialectos portugueses, tamén debe ser tratado aquí por ter orixe na mesma rexión innovadora do centro de Portugal e por condicionar a monotongación dalgúns ditongos.

Hai dous ditongos que monotongan no portugués moderno: o ditongo [ow] en [o] e o ditongo [ej] en [e]. Ámbolos ditongos monotongan no centro e no sur do país e consérvanse no norte. Parece que a difusión partiu do centro interior, porque o centro litoral aínda conserva a pronuncia de [ej] e por iso este trazo foi escollido por Lindley Cintra para diferenciar os dous grupos centro-meridionais (cf. Cintra, 1983b, 154).

Como reacción á tendencia a monotongar, apareceron variantes con disimilación: [oj] en lugar de [ow] e [ɔj] en lugar de [ej]. A pesar diso, a monotongación de [ow] acabou por gañar no portugués padrón lisboeta, de tal modo que hoxe temos ao mesmo tempo palabras con pronuncia monotongada (*pouco*, *cantou*, conx. *ou*, etc.), palabras con disimilación (*coisa*, *dois*, etc.) e pares con ámbalas solucións (*touro* – *toiro*, *ouro* – *oiro*, *louro* – *loiro*, etc.) No caso de [ej], foi sistematicamente substituído pola variante disimilada no padrón lisboeta en tódolos casos, pero a pronuncia tradicional e dialectal monotongada mantívose ata a actualidade en toda a rexión central e meridional do país, salvo a faixa do litoral á que aludiamos antes, que chega ata a altura de Lisboa, onde se conserva. Obsérvese que unicamente son afectados aquí os ditongos con vogal pechada, o que parece revelar que o fenómeno se espalla pola rexión meridional en época anterior á aparición dos ditongos decrecentes con vogal aberta, é dicir, antes de ter concluído a evolución do vocalismo no portugués

medio. Deste modo, no moderno padrón lisboeta pronúnciase *mantéis* [ɛj] e *fronteira* [ɔj].

Estas solucións da lingua normativa en Portugal son relativamente modernas, o que quere dicir que os fenómenos de asimilación e disimilación avanzaron desde o núcleo innovador de forma máis ou menos lenta e non foron aceptadas na variedade culta senón con moita dificultade. Non debemos esquecer, por exemplo, que as formas con “ou” (*dous*, *cousa*) eran as únicas admitidas na lingua culta do século XIX, as únicas empregadas por autores como Eça de Queirós. Por outro lado, a Brasil chegaron as tendencias da monotongación, hoxe de uso xeral (*pouco* [o], *fronteira* [e]), pero non existen variantes con disimilación no ditongo “ei”, e ámbolos ditongos reaparecen na pronuncia dun brasileiro culto en contextos en que procura mostrar unha lingua especialmente coidada. Ao mesmo tempo, os procesos asimilatorios están aínda hoxe máis estendidos na rexión centro-meridional, de onde sen dúbida proceden, abranguendo tamén o ditongo “eu”. E a documentación antiga revela que o fenómeno era máis rico en solucións, algunhas delas curiosamente conservadas nas falas de Xálima (San Martín de Trevello, As Ellas e Valverde), que fan fronteira coa rexión innovadora de Portugal (v. Carrasco, 2009, 8-10).

Lindley Cintra, despois da análise pormenorizada das monotongacións e disimilacións de “ou” e “ei” nas variedades modernas do portugués, tamén en relación coas variedades galegas e ástur-leonesas, considera que o foco orixinario “estava situado no sul do que, a partir dos sécs. XII-XIII, veio a ser o territorio português” (Cintra, 1983c, 48), se ben non é fácil determinar o momento en que se produce. No que respecta ás causas deste fenómeno, lembra a circunstancia posta en evidencia por Paiva Boléo de que ese foco coincide coa rexión mozárabe, que se caracterizaba polo contrario (subsistencia dos ditongos), de tal modo que, conclúe Lindley Cintra, só pode ser explicado por

no destino lingüístico de toda esta zona meridional do território português, assim como no da oriental que a prolonga, ter pesado, muito mais do que a existência do chamado substrato moçárabe (certamente pouco denso na maioria da sua extensão), a própria circunstância de se tratar de uma zona de colonização, de repovoamento, feito com gente de várias origens –propícia, como todas as zonas de características semelhantes, à aceitação e à propagação de inovações (Cintra, 1983c, 48).

Avanzando Lindley Cintra na súa análise, relaciona este fenómeno coa aparición da vogal mixta [ö] na Beira Baixa e Alto Alentexo, dado que esa vogal aparece só como consecuencia da monotongación do ditongo “ou”:

é perfectamente conhecido da fonética histórica francesa —em que, como se sabe, o *o* longo em sílaba aberta, através das fases *ou* e *eu*, e acompanhado, a partir de certa altura, pelo ditongo *ou* de outras origens, se transforma precisamente no *ö* que vamos encontrar nesta região portuguesa. É uma evolução completamente anómala e isolada no panorama geral da fonética histórica hispânica e que nos aparece surpreendentemente associada às paralelas e também anómalas transformações de *u* em *ü*, *a* em *e* (em certas condições), *e* em *ëi* (através de um grau intermediário *ë*), todas elas bem conhecidas da Galo-România (Cintra, 1983c, 52-53).

Para Lindley Cintra, non é a influencia de substrato mozárabe o que pode explicar isto, nin tampouco o substrato celta suxerido por Leite de Vasconcelos, senón a repoboación francesa dese territorio, dado que se sabe moi ben que tal repoboación “foi confiada às Ordens Militares do Hospital e do Templo” (Cintra, 1983c, 53), coincidindo cos límites destes fenómenos fonéticos e tamén con determinados tipos lexicais referidos por Herculano de Carvalho aos que nós aludimos anteriormente. Advirte Cintra que, aínda que sexan fenómenos innovadores de tipo meridional, a rexión innovadora ascende polo centro interior do país e chega a unha boa parte de Trás-os-Montes.

De feito, sábese por outros estudos da existencia de vogais mixtas fóra da rexión de Castelo Branco e norte de Portalegre que Lindley Cintra delimitaba na súa clasificación de dialectos portugueses. Xa Leite de Vasconcelos encontraba [ü] máis ao norte e, máis recentemente, Rui Manuel Gomes Dias Guimarães localizaba este son con palatalización máis fraca mesmo na raia con Galicia, na rexión de Barroso:

A sua frequência elevada e homogênea está na “zona do rio e de entre rios”, “zona raiana” e faixa este de Barroso a confrontar com o concelho de Chaves. Fora desta zona de Barroso, é de características transmontanas. É frequente, em Chaves e toda a parte norte de Trás-os-Montes e Alto Douro para cima de Miranda. Distingue também a variedade sendinês de mirandês (Guimarães 1998, vol. I, 170).

Por outro lado, Fernando Brissos, nun excepcional traballo sobre a variedade sueste da Beira (por tanto, o centro interior do país), documenta diferentes fenómenos relacionados cos ditongos portugueses en testemuños desta rexión dos séculos XIII e XIV. De feito, a monotongación encontrada por Clarinda Maia na rexión setentrional, máis a abundante monotongación de “ei” xa en mediados do século XIV no sueste da Beira, fai dubidar a Brissos de que puidese ser consecuencia dunha influencia meridional, como se deduce da hipótese proposta por Lindley Cintra. De feito, unha orixe setentrional deste fenómeno concorda coa tendencia a conservar os ditongos por parte das falas mozárabes do sur (cf. Brissos, 2012, 299-304). Sobre a disimilación e monotongación de “ou”, Brissos considera necesario establecer unha relación coa aparición das vogais mixtas se se pretende pescudar sobre a súa orixe, e acaba por concluír o seguinte:

Pudemos, conjugando o sistema lingüístico actual do Sueste Beirão com o que é possível reconstruir do antigo, verificar que a palatalização de *á* e a velarização dos dois *ê*s se davam já no século XIV. Se isso se pode constatar para fenómenos que apresentam discrepâncias regionais significativas (sobretudo as velarizações, que excluem mesmo certas zonas), não é difícil supor, para fenómenos como as palatalizações de *u* e *ou/oi*, que se verificam em toda a região, uma existência já naquela época. Concorda com isso o timbre arcaizante que a linguagem do Sueste Beirão, em sentido geral, tem [...].

Nada disso tem de favorecer a tese do substrato, pois a mais importante hipótese de superstrato, que já foi referida, assenta em influxo lingüístico francês protagonizado pelas ordens militares (Templo (→ Cristo) e Hospital) que se encarregaram da reconquista e colonização do Sueste da Beira no início da nacionalidade; plenamente dentro de um intervalo temporal que tenha o séc. XIV como limite, portanto (Brissos, 2012, 498).

Unha influencia francesa explica de forma máis convincente, polo tanto, a aparición dos fenómenos de asimilación e disimilación de ditongos, as vogais mixtas portuguesas e talvez, na miña opinión, a substitución de [v] por [β] característica das falas do centro e do sur do país, aínda que con illas de confusión con [b] na zona central e ata na rexión lisboeta, o que concorda unha vez máis con esa zona galego-portuguesa orixinaria máis conservadora do norte (salvo a maior parte de Trás-os-Montes) que se prolonga algo máis polo litoral ata chegar á capital portuguesa. Outros fenómenos, como a maior relaxación das vogais átonas

e o seu pechamento, tan diferentes do galaico-portugués antigo, tamén podían relacionarse coa mesma influencia.

Polo tanto, pódese atribuír á poboación de orixe francesa polo menos a causa dalgúns dos fenómenos que distinguen o portugués da fin da Idade Media do portugués arcaico ou galego-portugués que aparece na literatura e na documentación cortesá máis antiga. As ordes militares francesas en Portugal, favorecidas polo conde borgoñón D. Henrique, asentáronse no centro do país e tiveron unha destacada presenza no interior e na fronteira das Beiras e do Alto Alentexo e, desde aí, ocuparon tamén zonas despoboadas do nordeste (cf. Serrão, 1979, I, 166-172). Os poboadores franceses eran tan numerosos nas cortes condaís de Galicia e Portugal que o rei Afonso VI de Castela e León pediu axuda a D. Raimundo e a D. Henrique para repoboar tamén a Estremadura do Douro en Zamora, Salamanca e Ávila, como é ben coñecido. O peso da inmigración francesa debía ser aínda máis considerable dentro do espazo máis restrinxido do condado portugalense. Coimbra primeiro e Lisboa máis tarde recolleron inicialmente e conservaron a tradición galego-portuguesa do norte e do litoral, pero a paulatina formación dunha variedade meridional máis ou menos homoxénea no sur do país ao longo dos séculos XIII e XIV e a pertenza da propia cidade de Lisboa a esa rexión (como tamén pertencían a ela outras sedes da corte, como eran Sintra ou Évora) explican que Lisboa asumise e difundise algunhas das innovacións aí producidas. Pero tal situación só nos é perceptible pola documentación, con especial relevancia para a linguaxe culta da literatura, a partir do século XV, o que significa que houbo un evidente cambio de modelo e unha aceptación de formas innovadoras que anteriormente non tiñan consideración en ambientes cultos e da administración. Sobre iso voltaremos máis adiante.

Os cambios que se difunden en portugués na fin da Idade Media non acaban aquí. Ademais das consecuencias dalgúns cambios fonéticos xa comentados, a morfoloxía vai chegar a solucións modernas que afastan definitivamente o portugués medio do arcaico. Houbo unha regularización do xénero dos nomes, aínda dubitativo na lingua medieval especialmente naqueles casos en que non había un *-o* para o masculino e un *-a* para o feminino. Nomes como *fim*, *mar*, *planeta* ou *aleijão* pasaron definitivamente a masculinos neste momento, do mesmo modo que as formas em *-agem* se estabilizaron como femininas. Algúns adxectivos biformes (*contento*, *contenta*) convertéronse en uniformes (*contente*), pero

un numeroso grupo de adxectivos invariables en xénero porque acababan en consoante adoptaron agora un *-a* para o feminino: son os adxectivos acabados en *-or*, *-ol*, *-nte* e *-ês* (*senhor/senhora*, *espanhol/espanhola*, *i(n)fanteli(n)fanta*, *português/portuguesa*). Algunhas destas formas só triunfarían nas primeiras décadas do século XVI, aínda antes da aparición do chamado portugués clásico. Semellante cronoloxía posúe a desaparición das formas átonas do posesivo feminino (*ma*, *ta*, *sa*), homoxeneizando deste modo o sistema de posesivos cunha serie única para o masculino e outra para o feminino.

Os participios en *-udo* (*teúdo*) tórnanse cada vez máis raros desde as primeiras décadas do século XV, nunha cronoloxía coincidente coa da desaparición do *-da* da 5ª persoa dos verbos. Paulo Osório chama a atención sobre dous fenómenos verbais que tamén coinciden cronoloxicamente (entre 1420 e 1450): a substitución de *HABÈRE* por *TENÈRE* e o uso do pretérito imperfecto do indicativo en lugar do condicional (cf. Silva e Osório, 2008, 74 e 84-85). Estes fenómenos de tipo sintáctico e semántico levan a Osório a concluír categoricamente que “em 1450 a língua atinge uma plataforma de estabilidade e nasce o português moderno” (Silva e Osório, 2008, 84).

Na sintaxe asistimos tamén a outros cambios significativos, desafortunadamente aínda pouco estudados. Fálase, en xeral, dun avance da subordinación sobre a coordinación maioritaria na época medieval. Ana Maria Martins fixo revisión dalgúns fenómenos sintácticos na Idade Media que nos revela máis claramente unha situación de grandes innovacións tamén nesta época. Encontra, así, unha “inversão de tendência relativamente à colocação dos clíticos” que se produce “na primeira metade do século XV, coincidindo assim com a transição de fase entre o português *antigo* e o português *médio*” (Martins, 2002, 269). Tamén é no século XV cando comeza a desaparecer a dupla negación (*nenhum não*, *nada não...*), sendo moi escasa xa nos primeiros anos do XVI (cf. Martins 2002, 271-284).

Cómo é posible que houbese no inicio do século XV unha tan rápida difusión de formas innovadoras que anteriormente ou non se desenvolveran, ou non acadaran os *scriptoria* da corte nin serviran de modelo para a lingua literaria? Houbo, en primeiro lugar, unha gran alteración social e política no tránsito do século XIV para o XV: a revolución e a chegada dunha nova dinastía (a de Avis) que eliminou da corte a vella aristocracia portuguesa, lexitimista e contraria a D. João I, e que se apoiou en boa medida noutros estamentos sociais, con especial significación

da burguesía comerciante e financeira de Lisboa, cidade que gaña entón verdadeiro estatuto de capital do reino. Segundo Esperança Cardeira, foron tres as forzas que determinaron os grandes cambios lingüísticos da época:

uma força política (a emergência do conceito de ‘nação’), uma força cultural (o desenvolvimento da prosa e a sua divulgação pela imprensa) e uma força social (os Descobrimentos): estes três vectores foram determinantes para a normatização e fixação (i.e., para a *estandarização*) do português europeu (Cardeira, 2009, 109).

Co século xv e os autores da chamada “íclita geração” entra en Portugal unha primeira onda de cultura humanística, o que naturalmente vai ter inmediato reflexo na lingua. Á cabeza deste grupo estaba, como é ben sabido, a propia realza: os fillos de D. João I, que escribiron ou promoveron diversas obras en prosa, sendo elas moitas veces de tipo doutrinal ou didáctico co propósito de contribuír ao nacemento dun novo fidalgo cortesán, dunha nova literatura e dunha nova lingua. O antigo modelo norteño foi substituído agora polas formas centro-meridionais, servindo a mesma corte lisboeta ao mesmo tempo de filtro para algunhas das innovacións e de factor imprescindible para a homoxeneización das diferentes variedades ata ofrecer como resultado unha nova *koiné*, un novo modelo. Xa vimos como, de feito, tódalas innovacións lingüísticas descritas se difunden na lingua literaria antes de 1450, o que coincide aproximadamente co período desta xeración.

Ao lado dos cambios fonéticos, morfolóxicos e sintácticos, entra na lingua portuguesa unha boa cantidade de léxico culto latino. Neste período, ao contrario do que vai acontecer no período plenamente clásico, as palabras latinas son portuguesizadas, é dicir, acomodadas á fonética da lingua portuguesa. Así, na obra de D. Duarte encontraremos formas como *circostância*, *circonspecto*, *entrepregar*, *infruência*, etc. Aínda os primeiros gramáticos do século xvi, en época que pertence propiamente ao período do portugués medio, móstranse partidarios desta adaptación do léxico latino, ofrecendo formas como *calidade*, *contraíro*, *autivo*, *cási*, etc. (cf. Paiva, 1986). Pero iso non resta nada á fascinación polo latín destes autores ilustres, chegando incluso, nalgún caso, a imitar tamén a súa sintaxe ata forzar en extremo a lingua, como cando D. Duarte, no *Leal Conselheiro*, di que traduciu un capítulo das *Institucións* de San Xoan Casiano “ao pee da letera, que chamam os leterados ‘a contexto’, o qual a algũus nom muyto praz por seer scripto na maneira latynada”, se ben D. Duarte parece que esaxerou o resultado

por non ser favorable a esa práctica. Lembremos que o fragmento aparece nun capítulo dedicado exclusivamente a este tema: “Da maneira pera bem tornar algũa leitura em nossa lynguagem” (Duarte, 1437-1438, 93r).

A latinización da lingua vai acadar o léxico, a sintaxe e a ortografía cada vez máis a partir do século xvi debido ao pulo humanístico do Renacemento. O mesmo podemos dicir a propósito da intervención institucional sobre a lingua, cuxos primeiros exemplos xa vimos coa *inclita geração*, pero que vai prolongarse coa acción de gramáticas, vocabularios, cartillas e ensaios de diverso tipo, todos avanzando unha mesma proposta de lingua normativa, que sería o bo portugués da corte, ilustrado, ennobrecido e divulgado tamén polos escritores extraordinarios que entón aparecen: os poetas do *Cancioneiro Geral*, Gil Vicente, Bernardim Ribeiro, Sá de Miranda, João de Barros, etc. Hai xa neste momento unha clara conciencia de padronización da lingua, o que leva a caracterizar outras variedades, especialmente as variedades do norte, como dialectais, rústicas e arcaicas. Xa Fernão de Oliveira, na primeira gramática da lingua portuguesa (1536), chama a atención para a diversidade da lingua, que el non vai recoller na súa obra:

[...] também se faz em terras esta particularidade, porque os da Beira têm hũas falas e os d’Alentejo outras. E os homens da Estremadura são diferentes dos d’Antre Douro e Minho, porque assi como os tempos, assi também as terras criam diversas condições e conceitos (Oliveira, 2000, 131).

O que Oliveira se propón describir é o bo portugués, a lingua dos que falan ben, demostrando a conciencia que se tiña entón sobre un uso normativo, aínda que non o relacione cun lugar concreto:

A gramática [de uma língua nacional] deve, entretanto, registrar o “bom costume”, isto é, descrever a forma ‘exemplar’ desta língua, o que também Oliveira se propõe com a sua obra. A língua padrão, entre cujas qualidades Oliveira inclui a clareza e a inteligibilidade geral, não é para ele a língua da Corte ou a da capital mas a língua dos que falam melhor. E estes são aqueles que se distinguem pela cultura e pela experiência de vida e que têm consciência da tradição (Coseriu, 2000, 58).

Tamén o fidalgo cortesán João de Barros, na súa *Gramática da Língua Portuguesa*, editada en 1540, aos poucos anos da de Oliveira, mostra unha explícita conciencia de estandarización da lingua e da nobreza do bo falar portugués dos

máis cultos: “[A Gramática é] hũ módo çerto e iusto de falar, & escreuer, colheito do uso, e autoridade dos barões doutos” (Barros, 1540, 2r). Na parte final da *Gramática*, João de Barros engade un ensaio do xénero dialogal, o *Diálogo em Louvor da Nossa Linguagem*, apoloxético da lingua portuguesa. No *Diálogo*, João de Barros aparece falando cun fillo e introduce reflexións propias da *questione della lingua* do humanismo e sobre a primacía dunhas linguas sobre outras. Considera o grego, o hebreo e o latín as “princesas do mundo”, pola autoridade dos textos sagrados que se escribiron nestas linguas: “o título da cruz onde foram póstas” (Barros, 1540, 53v). Porén, por ser usadas só en textos escritos, deixa estas linguas por outras tres “que fázem ao propósito da nóssa”: o italiano, o francés e o español. Das tres linguas, a española e a italiana toman vantaxe á francesa, pola súa proximidade ao latín; e a española vence á italiana pola adecuación da súa ortografía (cf. Barros, 1540, 53v-54r).

É curioso advertir como os gramáticos portugueses do século XVI falan frecuentemente dunha “lingua española”, en contraposición con outras linguas europeas, en referencia ao que se fala en España, entendida entón como a Hispania romana, é dicir, toda a península Ibérica. Nese sentido, dentro do español encontraríamos o portugués, o castelán ou o catalán, por exemplo. Pero tamén é certo que en todo este período os gramáticos portugueses aceptan que o castelán é a lingua española por antonomasia, e por iso encontramos tamén identificado español e castelán con moita frecuencia. Este uso vai manterse, polo menos, ata a Restauración de 1640, é dicir, ao mesmo tempo en que Portugal xa non se identifica con España, que acaba converténdose en denominación doutro estado.

João de Barros, dentro da vantaxe que o español ten ao italiano, non admite o que xa moitos portugueses opinaban: que o castelán é superior ao portugués, e máis elegante. Si admite (e vemos xa como sabe diferenciar as variedades dialectais do padrón culto) que o castelán “muito melhór ẽ que o uasconço de Biscaya, e o çeçar ciano de Seuilha”, pero o portugués é superior ao castelán por ser tan próximo ao latín que se poden construír períodos en portugués “tam latinos que os nam estranhara quẽ souber a lingua latina” (Barros, 1540, 54r) e porque supera as outras linguas pola súa gravidade. Só se queixa de que os portugueses aínda non tomaran da latina toda a riqueza léxica que xa posuían os casteláns, italianos e franceses: “Este exercicio se ô nós usáramos, ia tiuêramos conquistáda a lingua

latina como temos Africa e Asia: á conquista das quães nos máis demos que ás treladações latinas” (Barros, 1540, 56r).

Temos tamén neste diálogo de Barros a primeira referencia á variedade do norte de Portugal, que fora substituída como modelo padronizador polas variedades do sur. É tamén outra mostra da conciencia de variación dialectal perante a lingua estándar, se ben Barros reivindica o falar norteño (polo menos o seu léxico) por ter alí orixe o portugués, a pesar do desprezo con que normalmente se miraba: “A my muito me contentam os termos que se confórman com o latim, dádó que seiam antigos [...]. Nã sómête os que achamos per escrituras antigas, mas muitos q se usam antre Douro e Minho, conseruador da semente portuguesa: os quaes algũs indoutos desprezam, por nam saberem a raiz donde nãçẽ” (Barros, 1540, 56v).

O paradigma clásico latino, a disputa co castelán (e outras linguas modernas), as primeiras referencias ás peculiaridades do galego, normalmente pexorativas, e o orgullo pola lingua nacional son os aspectos que revelan as obras de gramáticos e escritores deste período. Eles foron os que, segundo Maria Leonor Carvalhão Buescu, “lançaram as bases das ciências modernas da linguagem na qual souberam ver o mais perfeito e profundo modo de comunicação entre os homens” (Buescu, 1978, 80) e ao mesmo tempo, engádase tamén, colocaron a lingua portuguesa entre as primeiras linguas de Europa en ser obxecto de análise e reflexión.

O portugués medio é tamén, en palabras de Ivo Castro, o inicio do período da expansión da lingua. O século xv vai completar os principais fitos das navegacións e descubrimentos: en 1415 conquistase a cidade de Ceuta, en 1418 descóbrese a illa de Porto Santo e pouco despois comeza a colonización da Madeira, en 1427 descóbrese o arquipélago dos Azores, en 1498 Vasco da Gama chega á India e en 1500 Álvares Cabral alcanza as praias de Brasil. A partir de entón van aparecer novas variedades do portugués e unha boa cantidade de linguas crioulas (cf. Castro, 2006, 151-152). Ao mesmo tempo, o portugués entra en contacto con moitas linguas exóticas que van enriquecer o seu léxico e ás veces tamén, a través del, o léxico doutras linguas europeas. A lexicografía portuguesa vai facer unha contribución notable a Europa debido á colección de vocabularios de linguas descoñecidas, entre outros o que se considera o primeiro dicionario bilingüe de chinés e unha lingua europea, elaborado na década de 1580, conservado na Biblioteca Vaticana e editado hai poucos anos (cf. Ruggieri e Ricci, 2001).

Portugal e Castela distanciáranse desde as guerras que nos últimos anos do século xiv acabaron coa proclamación da nova dinastía de Avis. Pero os desacordos e conflitos fronteirizos non acabaron coa sinatura das paces de 1393, e houbo novo tratado en 1411 que incluía tamén a Francia e Aragón, e aínda en 1431 houbo necesidade de novo acordo: o tratado de Medina del Campo. Todo este período se viu caracterizado pola ruptura de relacións entre os dous reinos peninsulares, pola forte influencia inglesa na corte de Lisboa e porque os portugueses desviaron a súa atención da península a favor da intervención no norte de África e da exploración atlántica (cf. Serrão, 1979, II, 16-19). Máis tarde, a rexencia de D. Leonor e as disputas do seu fillo D. Afonso V co seu tío D. Pedro en 1449 fixeron que moitos nobres portugueses acabasen exiliados na corte de Castela (Serrão, 1979, II, 54-61 e 71-75): aí nacería a afección en Portugal pola poesía castelá que acabaría por culminar en 1516 coa magna edición do *Cancioneiro Geral* de Garcia de Resende.

Ata a morte de D. Afonso V en 1481 non acabaron as guerras con Castela. A política de centralización do seu sucesor, D. João II, enfrontándose á nobreza favorecida polo seu pai, devolveu a Portugal a paz e permitiu avanzar nas conquistas en Marrocos e na expansión pola costa africana. Ao mesmo tempo, iniciou unha política de aproximación a Castela e pactou o casamento dos príncipes de ámbolos reinos (Serrão, 1979, II, 103-111). As princesas castelás introduciron en Lisboa o gusto polos usos literarios da corte de Toledo, os famosos *serões do paço* dedicados á música e á poesía, e tamén ao teatro que vai desenvolver brillantemente Gil Vicente nas primeiras décadas do século xvi. Entraba entón, con todo isto, o chamado bilingüismo cultural en Portugal. A partir de entón, e aínda máis na época clásica, a influencia do castelán é indubidable, pero non é fácil de estudar por culpa da proximidade entre as dúas linguas. Na miña opinión, como xa referín noutro momento, unha análise das relacións entre o portugués e o castelán, e da influencia desta lingua sobre aquela, precisan unha metodoloxía diferente que debería revelar ata que punto foi marcante esa influencia (cf. Carrasco, 2015).

Esperança Cardeira, despois da análise dalgúns trazos característicos do portugués medio no *Cancioneiro Geral* (a terminación *-ão*, a substitución de *-vil* por *-vel*, a eliminación dos participios en *-udo* e as formas átonas dos posesivos), chega á conclusión de que “na segunda metade do século xv se concluíram e estabilizaram procesos iniciados na primeira metade desse século e que esta fase

final do portugués medio configura, de facto, um patamar de estabilização, correspondente à franja de separação entre português médio e clássico” (Cardeira, 2013, 554). Nas décadas seguintes, a lingua portuguesa voltará a vivir un período de grandes cambios que se corresponden con novos tempos para a economía, a cultura e a sociedade: a expansión do imperio e do comercio transoceánico, a introdución do humanismo pleno, a difusión da imprenta, etc. Será nese contexto onde o portugués vai facer a súa entrada na Idade Moderna.

Repárese en que xa a mediados do século xv o portugués se transformara dun modo que o distanciou extraordinariamente do antigo galaico-portugués (e tamén do galego da época) e aínda máis do castelán, especialmente na deriva do seu sistema fonético, que vai continuar (se ben de forma menos intensa) nos séculos seguintes a súa propia liña de forza moitas veces en sentido inverso ao galego e ao castelán. Este feito, sumado á fortaleza que as letras e toda a cultura portuguesa mostra xa desde as primeiras xeracións do século xvi, conseguiu diminuír os perigos do bilingüismo cultural que se inaugura entón e que vai coñecer o seu momento de maior intensidade no chamado período filipino, entre 1580 e 1640, cando Portugal foi gobernado polos reis Felipes de España. Os propios autores portugueses (poetas, prosadores, gramáticos, cronistas, autores de literatura relixiosa e política, e outros humanistas dos séculos xvi e xvii) nunca mostraron temor de que Portugal se castelanizase lingüísticamente, o que sería case imposible porque tal bilingüismo afectaba pouco ás clases iletradas. As polémicas ou disputas lingüísticas eran outras: a nobreza dunha ou doutra lingua, a súa proximidade ao latín, ser máis ou menos adecuada para a poesía, etc. E as grandes protestas que os autores da época facían contra o castelán era por ser este usado en Portugal polos mesmos autores portugueses, aos cales se lles pedía que contribuísen máis a agrandar e enaltecer a lingua patria. E, dígase tamén, manifestan o seu pesar por non haber unha corte en Portugal que promove, promocionase e divulgase as obras escritas en portugués, o que valía o mesmo que dicir que non había posibilidade de promoción para os autores que escribían esas obras.

Non se pode dicir que fose sempre así. Lémbrese o empeño de Felipe II (o primeiro de Portugal) en promover obras, autores, cronistas ou outro tipo de humanistas e técnicos portugueses (*Os Lusíadas*, Fernão Mendes Pinto, Diogo de Couto, Duarte Nunes de Leão...), algúns convidados a traballar na corte de Madrid. Pero é verdade que se sentía un gran desánimo no inicio do século xvii, cando Rodrigues

Lobo escribe a famosísima *Corte na Aldeia e Noites de Inverno* (1619), por alusión ao lugar onde se refuxiara a brillante corte que desaparecera coa aventura africana de D. Sebastião. Aí lemos unha boa descrición da pouca estima en que se chegou a ter a lingua portuguesa en determinados ambientes do país:

Uma cousa vos confessarei eu, senhor Leonardo (disse a isto D. Júlio), que os Portugueses são de ruim língua, e que também o mostram em dizerem mal da sua, que, assim na suavidade da pronunção como na gravidade e composição das palavras, é língua excelente. Mas há alguns néscios que não basta que a falem mal, senão que se querem mostrar discretos dizendo mal dela; e o que me vinga de sua ignorância é que eles acreditam a sua opinião, e os que falam bem desacreditam a ela e a eles (Lobo, s.d., 84).

Para Rodrigues Lobo, o portugués posúe todo o mellor das outras linguas, e non merece que os seus propios falantes a desprezen e a usen mal: “E, para que se diga tudo, só um mal tem: e é que, pelo pouco que lhe querem seus naturais, a trazem mais remendada que capa de pedinte” (Lobo, s.d., 85).

O certo é que, mesmo no período filipino, a lingua portuguesa, a cultura escrita nesta lingua, a súa expansión por Brasil e as colonias africanas e asiáticas, e a atención prestada por historiadores, gramáticos ou poetas, non parou. Pouco antes da unión das coroas ibéricas, Pero de Magalhães de Gândavo publica as *Regras que ensinam a maneira de escrever a orthographia da lingua Portuguesa, com hum Diálogo que adiante se segue em defensam da mesma lingua* (Lisboa, 1574). Como bo humanista do período clásico, defende unha ortografía guiada polo latín. Chama a atención nesta obra que o autor simplifique as polémicas lingüísticas da época á rivalidade co castelán, o que, en palabras de Maria Leonor Carvalhão Buescu, é unha posición pragmática: “era a lingua castelhana e não outra qualquer que punha em risco o prestígio e circulação do português” (Buescu, 1978, 47).

Dous anos máis tarde publica Duarte Nunes de Leão a súa *Orthographia da lingoa portuguesa* (Lisboa, 1576), onde defende igualmente unha aproximación ortográfica (e léxica) ao latín. Xa en pleno período filipino publica a *Origem da lingoa portuguesa* (Lisboa, 1606), onde vai entrar na polémica das linguas. Sobre o castelán, advirte que o feito de “estêderse hũa lingoa mais que outra não he eficaz argumento de melhoria, ou peoria”, de modo que a lingua castelá non é mellor que o portugués só porque “he comum a muitas nações q a entêdê, & fallão como na mesma Hespanha, em Italia, & nos stados de Flandres, & ainda

entre Mouros q a tẽ por sua algemia” (Leão, 1945, 316). En realidade, como di o título do capítulo xxiv desta obra, segundo Nunes de Leão, “naõ he falta de bondade da lingoa portuguesa não ser commum a tantes gentes da Europa, como a castelhana” (Leão, 1945, 316).

É para Maria Leonor Carvalhão Buescu unha defensa só discreta, comparada coas loanzas doutros gramáticos: “Tal raciocínio, rodeado e escamoteado, tinha, como é evidente, uma boa razão na situação política vivida pelo Autor, que em não pouco influenciou a sua obra” (Buescu, 1978, 48). Alude Buescu a que o autor vivía entón no reinado dos Felipes e talvez tamén á defensa que Nunes de Leão fixo da candidatura de Felipe II ao trono portugués. Tradicionalmente, por este motivo, os especialistas portugueses non senten gran simpatía por el, pero non se debe ignorar que a *Origem da lingoa portuguesa* é unha obra extraordinaria, moi avanzada en relación ao que se escribía sobre o portugués no seu tempo e aínda en séculos posteriores, polo menos ata a chegada do método histórico-comparatista a Portugal. Era Duarte Nunes de Leão unha persoa cun enciclopédico coñecemento da documentación antiga portuguesa, latinista consumado, lector de todo tipo de obras gramaticais, e dunha clara intelixencia, bo xuízo e sentido cientifista. É o primeiro autor clásico portugués en referirse ao galego con consideración, por ser antigamente a mesma lingua que a portuguesa: “[a lingoa] de Galliza & de Portugal as quaes eraõ antigamente quasi hũa mesma, nas palauras, & nos diphtongos, & pronunciação que as outras partes de Hespanha não tem” (Leão, 1945, 244). É verdade que posteriormente a lingua portuguesa superou a galega “quãto na copia & na elegãcia della vemos”, pero foi “por em Portugal hauer Reis, & corte que he a officina onde os vocabulos se forjão, & pulem, & donde manão pera os outros homẽs, o que nunca houue em Galliza” (Leão, 1945, 244). É sorprendente tanto a boa identificación do problema, como a conciencia clara do que é o padrón lingüístico e cómo se constituía tal padrón.

Frente ao desánimo de Rodrigues Lobo, Nunes de Leão (tamén con bo xuízo e comparando o portugués con outras lingua de Europa) manifesta o seu orgullo e entusiasmo pola lingua: “E a lingoa Portuguesa com razão se pode ter em muito, & chamar ditosa, pois por ella se anũciou & manifestou a tantas gentes, & de tam remotas & estranhas prouincias, a fé de nosso Senhor Iesu Christo, & foi causa de se tirarem as erroneas & treuas, em que o mundo viuia” (*idem*, Leão, 1945, 318-319). É o primeiro en expresar o orgullo da lusofonía: “E manifesto

he que como entre todas as nações que no mundo ha, nenhũa se alógou tanto de sua terra natural, como a nação Portuguesa, pois sendo do vltimo occidente, & derradeira parte do mundo [...], penetraraõ tudo o que o mar Oceano cerca, & comsigo leuaraõ sua lingua” (Leão, 1945, 318). Era certamente a posição que daquela alcanzara o português no mundo.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- AZEVEDO, Maria Luísa Seabra Marques de (2005): *Toponímia moçárabe no antigo condado conimbricense*, Dissertação de Doutoramento, Faculdade de Letras, Universidade de Coimbra [texto policopiado; v. Repositório da Universidade de Coimbra: <https://estudogeral.sib.uc.pt/jspui/handle/10316/716>].
- BARROS, João de (1540): *Grammatica da lingua Portuguesa*, Lisboa, Lodouicum Rotorigiũ Typographum [exemplar da Biblioteca Nacional de Portugal, pode ser consultado na sua “Biblioteca Digital”: <http://purl.pt/12148> (última consulta no 8/11/2014)].
- BOLÉO, Manuel de Paiva (1951): “Dialectologia e história da língua. Isoglossas portuguesas”, *Boletim de Filologia* 12, pp. 1-44.
- BRISOS, Fernando (2012): *Linguagem do Sueste da Beira no Tempo e no Espaço*, Lisboa, Centro de Linguística da Universidade de Lisboa.
- BUESCU, Maria Leonor Carvalhão (1978): *Gramáticos portugueses do século XVI*, Lisboa, Instituto de Cultura Portuguesa.
- CARDEIRA, Esperança (2005): *Entre o português antigo e o português clássico*, Lisboa, Imprensa Nacional – Casa da Moeda.
- CARDEIRA, Esperança (2009): “Revisitando a periodização do português: o português médio”, *Domínios de Linguagem*. *Revista Eletrônica de Linguística* 3, nº 2, pp. 103-115 [<http://www.seer.ufu.br/index.php/dominiosdelinguagem/article/view/11508/6797>, última consulta no 22/10/2014].
- CARDEIRA, Esperança (2013): “Do português médio ao clássico: o *Cancioneiro Geral* de Garcia de Resende” em Emili Casanova Herrero, Cesáreo Calvo Rigual (eds.), *Actas del XXVI Congreso Internacional de Lingüística y de Filología Románicas (Valencia, 2010)*, Berlin / Boston, De Gruyter Mouton, vol. I, pp. 543-554.
- CARRASCO GONZÁLEZ, Juan M. (2009): “Traços galegos e não galegos do dialecto fronteiriço de Xalma (manhego, lagarteiro e valverdeiro)” em Maria João Marçalo, Maria Célia Lima-Hernandes, Elisa Esteves, Maria do Céu Fonseca, Olga Gonçalves, Ana Luísa Vilela, Ana Alexandra Silva (eds.), *Lingua portuguesa: ultrapassar fronteiras, juntar culturas (Actas do II SIMELP)*, Évora, Universidade de Évora, pp. 1-14 [disponível em <http://www.simelp2009.uevora.pt/pdf/slg9/02.pdf/>, última consulta no 24/10/2014].
- CARRASCO GONZÁLEZ, Juan M. (2015): “Influencia del español en la prosa barroca portuguesa: los tiempos compuestos”, *RILCE. Revista de Filología Hispánica* 31.1, pp. 79-96.
- CARVALHO, José G. Herculano de (1984a): “Coisas e palavras” em *Estudos Linguísticos*, 2ª edição acrescentada e completada com índices, Coimbra, Coimbra Editora, 1º vol., pp. 111-123 [1ª ed. em *Orbis. Bulletin International de Documentation Linguistique* 5, 1956].
- CARVALHO, José G. Herculano de (1984b): “Moçarabismo lingüístico ao Sul do Mondego” em *Estudos Linguísticos*, 2ª edição acrescentada e completada com índices, Coimbra, Coimbra Editora, 1º vol., pp.157-170 [publicado inicialmente como separata da *Revista Portuguesa de História* 8, 1961].

- CASTRO, Ivo (2006): *Introdução à História do Português*, Segunda edição revista e muito ampliada, Lisboa, Edições Colibri [1ª ed., 2004].
- CINTRA, Luís F. Lindley (1983a): “Une frontière lexicale et phonétique dans le domaine linguistique portugais” en *Estudos de Dialectologia Portuguesa*, Lisboa, Sá da Costa, pp. 95-105 [1ª ed., *Boletim de Filologia* 20, 1961].
- CINTRA, Luís F. Lindley (1983b): “Nova proposta de classificação dos dialectos galego-portugueses” en *Estudos de Dialectologia Portuguesa*, Lisboa, Sá da Costa, pp. 117-163 [1ª ed., *Boletim de Filologia*, Lisboa 22, 1971].
- CINTRA, Luísa F. Lindley (1983c): “Os ditongos decrescentes *ou* e *ei*: esquema de um estudo sincrónico e diacrónico” en *Estudos de Dialectologia Portuguesa*, Lisboa, Sá da Costa, pp. 35-54 [1ª ed., *Anais do Primeiro Simpósio de Filologia Românica* (1958), Rio de Janeiro, 1970].
- COSERIU, Eugenio (2000): “Apreciação global” en Fernão de Oliveira, *Gramática da Linguagem Portuguesa (1536)*, Lisboa, Academia das Ciências de Lisboa, pp. 27-60.
- DUARTE, D. (1437-1438): *Leal Conselheiro*, edición electrónica da University of Wisconsin-Madison en colaboración co Centro de Linguística da Universidade de Lisboa [disponível en <http://digicoll.library.wisc.edu/cgi-bin/lbrAmerTxt/lbrAmerTxt-idx?type=header&cid=lbrAmerTxt.LealConsel>, última consulta no 30/10/2014].
- GUIMARÃES, Rui Manuel Gomes Dias (1998): *O falar de Barroso (Coexistência de sistemas fonológicos em variação diatópica e diastrática, diglossia, léxico e registos lexicais)*, 2 vols., Universidad de Salamanca [tese doutoral inédita, exemplar fotocopiado].
- LEÃO, Duarte Nunes de (1945): *Origem da Língua Portuguesa*, Quarta edição, conforme a primeira com estudo preliminar e anotações de José Pedro Machado, Lisboa, Pro Domo.
- LOBO, Francisco Rodrigues (s.d.): *Corte na Aldeia*, Introdução por Maria Ema Tarracha Ferreira, s.l., Biblioteca Ulisseia de Autores Portugueses.
- MAIA, Clarinda de Azevedo (s.d.): *História do Galego-Português. Estado linguístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XIII ao século XVI. (Com referência à situação do galego moderno)*, Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian – Junta Nacional de Investigação Científica e Tecnológica [1ª ed., 1986].
- MARIÑO PAZ, Ramón (2014): “Traxectoria histórica dos resultados galegos do sufixo número-persoal latino *-tīs*” en Leticia Eirín García / Xoan López Viñas (eds.): *Lingua, texto, diacronía. Estudos de lingüística histórica*. Monografía 9 da *Revista Galega de Filoloxía*. A Coruña: Universidade da Coruña, pp. 257-290.
- MARTINS, Ana Maria (2002): “Mudança sintáctica e história da língua portuguesa” en Brian F. Head, José Teixeira, Aida Sampaio Lemos, Anabela Leal de Barros e António Pereira (orgs.), *História da Língua e História da Gramática. Actas do Encontro*, Braga, Centro de Estudos Humanísticos da Universidade do Minho, pp. 251-297.
- MEIER, Harri (1943): *A evolução do português dentro do quadro das línguas ibero-românicas*, Separata de *Biblos* 18, tomo 2.
- MENÉNDEZ PIDAL, Ramón (1999): *Orígenes del español. Estado lingüístico de la Península Ibérica hasta el siglo XI*, “Obras Completas de R. Menéndez Pidal”, vol. VIII, Madrid, Espasa Libros [1ª ed. Madrid, 1926; 3ª ed. muy corregida y adicionada, Madrid, 1950].
- OLIVEIRA, Fernão de (2000): *Gramática da Linguagem Portuguesa (1536)*, Edição crítica, semidiplomática e anastática por Amadeu Torres e Carlos Assunção com um estudo introdutório do Prof. Eugenio Coseriu, Lisboa, Academia das Ciências de Lisboa.

- PAIVA, Maria Helena (1986): “Vernaculidade *versus* relatinização: o testemunho dos gramáticos portugueses quinhentistas” en *Actas do 1º Encontro da Associação Portuguesa de Linguística*, Lisboa, Faculdade de Letras, pp. 375-397.
- RUGGIERI, Michele; Mateo RICCI (2001): *Dicionário Português-Chinês. Portuguese-Chinese Dictionary*, edição de John W. Witek, Lisboa / Macau, Biblioteca Nacional / Instituto Português de Oriente.
- SERRÃO, Joaquim Veríssimo (1979): *História de Portugal. Vol. I: Estado, Pátria e Nação (1080-1415). Vol II: Formação do Estado Moderno (1415-1495)*, 3ª ed., s.l., Ed. Verbo.
- SILVA, Jaime Ferreira da; Paulo OSÓRIO (2008): *Introdução à História da Língua Portuguesa. Dos factores externos à dinâmica do sistema linguístico*, Chamusca, Edições Cosmos.
- SILVA NETO, Serafim da (1986): *História da Língua Portuguesa*, 4ª edição, Rio de Janeiro, Presença / Instituto Nacional do Livro [1ª ed., 1957].
- TEYSSIER, Paul (1982): *História da Língua Portuguesa*, Tradução de Celso Cunha, Lisboa, Sá da Costa Editora [1º ed. francesa, *Histoire de la langue portugaise*, 1980].
- VASCONCELOS, José Leite de (1908): “Romanço mozarábico”, *Revista Lusitana* 2, p. 354.